

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-79.1-11>

УДК 811.111'373.72

Лебедь Ю.Б.

Комунальний заклад вищої освіти
«Вінницький гуманітарно-педагогічний коледж»**ЕКСПРЕСИВНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ**

Анотація. У статті розглянуто поняття експресивності, проаналізовано поняття «експресія» й «експресивність», представлено ознаки, за якими розмежовують вищезазначені поняття. Розглянуто питання експресивного забарвлення фразеологічних одиниць, зокрема умов виникнення експресії у фразеологічних одиницях. Описано різні погляди вчених-мовознавців на класифікацію фразеологічних одиниць, на експресивність фразеологізмів. Висвітлено питання експресивно-стилістичної класифікації фразеологізмів. У статті порушено питання джерел експресивного забарвлення фразеологічних одиниць. Частково в статті представлено мету використання експресивно забарвлених фразеологічних одиниць у мовленні. Експресивні фразеологізми характеризують або стан мовця, або його ставлення до висловлюваного. Фразеологічна експресивність виникає за умов особливого використання фразеологічних одиниць. Індивідуальні трансформації фразеологізмів створюють яскраву експресивність.

Ключові слова: фразеологія, фразеологізми, експресія, експресивність, експресивний потенціал.

Lebed Iuliia

Communal Higher Education Institution
«Vinnitsia Humanities Pedagogical College»**EXPRESSIVITY OF PHRASEOLOGICAL UNITS**

Summary. The article is devoted to the concept of expressiveness; it analyzes the concept of "expression" and "expressiveness". The questions of expressive coloring of phraseological units, in particular the conditions for the expression of expression in phraseological units are considered. The purpose of the article is to review and explore the concept of expressiveness, to determine the conditions of expressive coloring of phraseological units. Expressiveness is one of the most difficult linguistic categories because it is associated with the manifestation of a subjective beginning in a language that accompanies knowledge of objective reality and reflects the content of the individual consciousness of speakers of a language. Phraseological expressiveness appears under the conditions of special use of phraseological units. At this linguistic level there is a deformation of idioms, which are figures of speech, which consists in the destruction of the semantic monolithic phraseological splicing, in the revitalization of words that are its constituents as independent units. During this process comic, satirical or ironic sound is achieved. Individual transformations of phraseologisms create vivid expressiveness. Expressiveness is determined first of all by the "intensified stress" of the semantics of the phraseological unit, the index of which in the definition are seven types of very, extremely, quite, completely. Therefore, one of the most productive means of enhancing the emotionality and expressiveness of speech is phraseology. The very concept of "expressiveness" is expressiveness; the property of phraseological units to convey the subjective attitude of the speaker to the content of the utterances or addressee. According to the expression we give our speech unconsciously, without thinking about their coloration, which is manifested only in emotional resonance. Expressive coloring is associated with the expressive features of the phraseological unit. Expressiveness is determined first and foremost by the "intensified stress" of the semantics of the phraseological unit, the index of which seven types are very, extremely, completely, completely in the definition.

Keywords: phraseology, phraseologisms, expression, expressiveness, expressive potential.

Постановка проблеми. Експресивність не випадково зацікавила мовознавців, інтерес до цього явища був логічно підготовлений попереднім розвитком лексикології. Експресивність стала об'єктом дослідження науковців, коли вже ґрунтовно був вивчений номінативний лексичний склад мови. Крім того, експресивність стала предметом спеціального лінгвістичного аналізу в зв'язку з вивченням семантики мовних одиниць та їхньої системності. Однак питання експресивності фразеологічних одиниць не є достатньо вивченим у колі мовознавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом багатьох десятиріч явище експресивності залишається одним з актуальних і дискусійних у лінгвістичній науці. Велика кількість праць присвячена розгляду поняття експресивності в різних аспектах. Явище експресії досліджували О. Ахманова, Т. Винокур, Є. Галкіна-Федорук, Б. Головін, І. Голуб, А. Гор-

бунов, Н. Кожевникова, М. Кожина, Г. Кошніна, Н. Разінкіна, Г. Солганик, Б. Тошович, В. Телія, В. Харченко, В. Чабаненко та ін.

Мета статті – розглянути та дослідити поняття експресивності, визначити умови експресивного забарвлення фразеологічних одиниць.

Виклад основного матеріалу. Експресивність – одна з найскладніших лінгвістичних категорій, оскільки пов'язана з проявом суб'єктивного початку у мові, що супроводжує пізнання об'єктивної дійсності й відображає зміст індивідуальної свідомості носіїв тієї чи тієї мови. Експресивність розглядається як характеристика людського існування у світі, як спосіб онтологічного осмислення зв'язку «людина – світ» та може використовуватись у різних контекстах [1, с. 50].

Основоположник теорії експресивності – Шарль Баллі, представник Женевської лінгвістичної школи. Його концепція – це теорія про афективні мовні засоби. Науковець наголо-

шував, що саме стилістика вивчає експресивні факти мовної системи з огляду на їхній емоційний зміст і найвище її завдання – вивчати експресивну систему мовленнєвих фактів [2, с. 23]. З ХХ ст., починаючи від Ш. Баллі, поняття експресивності розглядалося як власне стилістична проблема. Швейцарський лінгвіст пропонував розмежовувати експресивність мови від експресивності індивідуального мовлення, при цьому керуючись трьома основними ознаками:

– експресивні знаки є заздалегідь заданими й не припускають творчої діяльності того, хто говорить;

– відповідні прийоми й засоби, що створюють експресивність, стали для нас несвідомими. Ми часто вживаємо їх не задумуючись, їхнє експресивне забарвлення виявляється лише в емоційному резонансі, що супроводжує появу експресивних знаків;

– ці знаки включені в систему мови й підкорюються закону опозиції. У такому випадку значення знака розуміється не саме по собі, а завдяки асоціаціям, які протиставляють його іншим знакам системи [3, с. 24].

На думку Ш. Баллі, В. Виноградова, С. Єрмоленка, М. Жовтобрюха, В. Русанівського, В. Чабаненка, експресивність – своєрідна властивість, яка може бути властива будь-якій мовній одиниці. Вони розглядають її як потенцію мови або мовлення: «експресія вираження іманентно властива всій мові, а отже, дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності» [4, с. 167]. Безумовно, саме художньому та розмовному стилям притаманне величезне розмаїття експресивних мовних засобів.

Поняттям «експресивність» та «експресія» властиві ієрархічні відношення, і розмежовують їх за наступними ознаками:

– експресивність – це мовне явище, що містить у собі експресію;

– експресивність – це те, що висловлює експресію (експресивне висловлювання, експресивна лексика, експресивне забарвлення), експресія – виражально-зображувальні властивості мови, що формуються за допомогою лексичних, словотвірних та граматичних засобів мови (експресивні лексичні та словотвірні засоби, тропи тощо) [5, с. 112];

– експресивність – це не те, що надає мовленню емоційності, образності, а те, що саме породжується емоційністю, образністю, характерністю мовлення, і не є виразністю, а й інтенсифікацією виразності;

– експресивність – стилістична категорія, а експресія – функціональна категорія, що характеризується в межах антропологічної парадигми. Обидві категорії завжди зорієнтовані на людину, її емоційно-психічну та кваліфікативну сферу мовленнєво-розумової діяльності, сигналізують про інтенції суб'єкта мовлення, передають його ставлення до позначуваного об'єкта та впливають на адресат силою почуттів та афективних станів.

Російські мовознавець М. Бахтін один з перших звернув увагу на експресію. На його думку, емоція, оцінка, експресія з'являються тільки в процесі живого вживання мови у конкретному висловлюванні. Якщо слово експресивне, то ця експресія належить не самому слову, а народжу-

ється в реальній ситуації [6, с. 24]. Наприкінці ХХ ст. розгорнулася широка дискусія навколо категорій «експресивність» та «експресія» у російському мовознавстві. Послідовники М. Бахтіна наводили такі визначення понять:

– експресивність – сукупність ознак мовних одиниць чи висловлювання, у яких відображається і які вказують на небезпристрасне ставлення того, хто говорить, до змісту чи адресата мовлення (Н. Васильєва, С. Нікітіна);

– експресивність – властивість мовного знака, у силу якого він сприймається деавтоматизовано, безпосередньо діючи на уяву адресата чи його емоційну сферу; експресивним може бути будь-який вираз, якщо він непередбачений і неочікуваний (К. Долинін);

– експресивність виникає в результаті прагматичного вживання мови, мета якої – вираження емоційного ставлення суб'єкта мовлення до позначуваного і «зараження» цим ставленням адресата (В. Телія);

– експресія – виразно-зображувальні властивості мовлення, які відрізняють його від звичайного, стилістично нейтрального, роблять мовленнєві засоби емоційно забарвленими (О. Єфімов) [6, с. 30–31].

Отже, експресивність – це властивість мовного знака, у силу якого він сприймається автоматизовано, безпосередньо впливаючи на уяву адресата та / чи його емоційну сферу; експресивним може бути будь-яке висловлювання, якщо воно неочікуване та непередбачуване, а й експресія – це виражально-зображувальні якості мови, які відрізняють її від звичайної, стилістично нейтральної, роблять мовленнєві засоби емоційно забарвленими.

Фразеологічна експресивність виникає за умов особливого використання фразеологічних одиниць. На цьому мовному рівні виникає деформація ідіом, які є фігурами мовлення, що полягає в руйнуванні семантичної монолітності фразеологічного зрощення, в оживленні слів, які є її складниками, як самостійних одиниць [7, с. 115]. Під час цього процесу досягається комічне, сатиричне чи іронічне звучання [8, с. 72]. Індивідуальні трансформації фразеологізмів створюють яскраву експресивність.

Серед дослідників немає одностайності в поглядах на експресивно-стилістичну класифікацію фразеологізмів. Одні лінгвісти поділяють фразеологізми, як і лексичні одиниці, на три групи: міжстильові, розмовні та книжні (І. Федоров, О. Пономарів, М. Алексеєнко, А. Грищенко та ін.) [9, с. 103].

М. Шанський також виокремлює ці три групи фразеологічних одиниць, але додає фразеологічні архаїзми й історизми [10, с. 47]. І. Лепешев, зважаючи на те, що міжстильових фразеологізмів у мові обмежена кількість, пропонує поділяти фразеологічні одиниці на дві групи: фразеологізми, які закріплені за певними стилями, і фразеологізми, які не закріплені за певними стилями [11, с. 63].

О. Молотков виокремлює просторічні та грубувато-просторічні фразеологізми, але не розрізняє стилістично-нейтральної та розмовної фразеології [12, с. 223]. За походженням і традицією використання А. Кожина виділяє книжні

та розмовні фразеологічні одиниці, а за сферою використання – фразеологію функціонально-забарвлену (фразеологічні одиниці наукового, офіційно-ділового та публіцистичного стилів) [13]. Окрему групу становлять поетичні фразеологічні одиниці. В експресивно-емоційному аспекті виокремлено фразеологізми високі, піднесені; несхвальні; іронічні; жартівливі; грубі [14, с. 13].

Експресивне (лат. виразне, випукле) забарвлення пов'язане з виражальними особливостями фразеологічної одиниці [15, с. 98]. Експресивність детермінована насамперед «інтенсифікованою напругою» семантики фразеологічної одиниці, показником якої в дефініції виступають семи типу дуже, надзвичайно, зовсім, повністю: *білий як сніг – дуже, надзвичайно (білий); і в ложці води не спіймаєш – дуже хитрий; як на кілочках – дуже занепокоєний; (не знати) ні сном ні духом – зовсім (не знати); розсердити до кінця – зовсім, повністю (розсердити); хоч в око стрельни – дуже темно; хоч греблю гати – дуже багато.*

Немотивованість фразеологізмів, незрозумілість окремих компонентів – теж джерело експресивності (*залити сала за шкуру; не до Петра, а до Різдва; ні пуху ні пера, відважити солі, витрішки продавати*). Звичайно їхня семантика «злита» з художньо-поетичною, «опрацьованою» усною формою. Часто це римовані компоненти фразеологічних одиниць (*було та загуло; з пучок та з ручок; міняти шило на мотовило*);

фразеологізми із синонімічними компонентами (*з вогню та в полум'я; всякий і кожний; пройти крізь сито й решето; переливати з пущого в порожнє*); з паронімічними компонентами (*з скрипом-рипом; тринди-ринди коржі з маком; ні хуху ні духу; на галай балай*); фразеологічні одиниці з компонентами прикладкового характеру (*ділити хліб-сіть пополам; різати правду-матінку*); з антонімічними компонентами (*робити добру міну при недобрій грі; за і проти; альфа й омега; і вдень і вночі; видимо й невидимо; і в огонь і в воду*) [16, с. 206]. Експресивне забарвлення фразеологічних одиниць завдячує й компонентам-тавтологізмам (*без роду й прароду; мішок мішком*); усталеним сполукам з нереальним образом (*душа в п'ятки втекла; ходити по лезу ножа*); каламбурам (*без ножа різати; без ночі не тутешній*). Експресивні фразеологізми характеризують або стан мовця, або його ставлення до висловлюваного.

Висновок. Отже, один із найпродуктивніших засобів посилення емоційності та експресивності мовлення – фразеологізми. Саме ж поняття «експресивність» – виразність; властивість фразеологічних одиниць передавати суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлювань, або адресату. Відповідно експресії своєму мовленню ми надаємо несвідомо, не задумуючись про їх забарвлення, яке виявляється лише в емоційному резонансі.

Список літератури:

1. Стегер Л.В. Экспрессивность как лингвостилистическая категория. *Вопросы функциональной лексикологии*. Москва, 1987. С. 50–54.
2. Балли Ш. Французская стилистика : 2-е изд., стереотипное. Москва, 2001. 392 с.
3. Чабаненко В.А. Стилистика експресивних засобів української мови. Запоріжжя, 2002. 351 с.
4. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ, 1988. 236 с.
5. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь трудностей русского языка. Москва, 2003. 832 с.
6. Баран Я.А. Фразеология у системі мови : автореф. дис. д-ра філол. наук : 10.02.15. Київ, 1999. 32 с.
7. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1969. 607 с.
8. Григорьев В. Поэтика слова. Москва, 1979. 170 с.
9. Єрмоленко С. Методика навчання лексики та фразеології на засадах лінгводидактичного принципу наступності. 2016. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка*. 2016. № 2. С. 103–109.
10. Білоноженко В., Гнатюк І. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989. 154 с.
11. Григораш А. Розширення складу фразеологічних одиниць як засіб творчого використання сталих словосполучень. *Система і структура східнослов'янських мов : міжкаф. зб. наук. пр.* Київ, 1998. С. 60–64.
12. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Ленинград, 1977. 281 с.
13. Кожин А.Н. Стилистика художественной литературы. Москва, 1982. 217 с.
14. Демський М. Особливості функціонування українських дієслівних фразеологічних одиниць. *Мовознавство*. 1972. № 3. С. 12–16.
15. Чабаненко В.А. Основы мовної експресії. Київ, 1984. 168 с.
16. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеология сучасної української мови : навч. посіб. Луганськ, 2007. С. 238–262.

References:

1. Steger, L.V. (1987). Ekspressivnost' kak lingvostilisticheskaya kategoriya [Expressivity as a linguistic-stylistic category] *Voprosy funkcionalnoj leksikologii* [Functional Lexicology Issues]. Moskva, pp. 50–54. (in Russian)
2. Balli, Sh. (2001). *Francuzskaya stilistika: 2-e izd., stereotipnoe* [French style: 2nd ed., Stereotyped]. Moskva, 392 p. (in Russian)
3. Chabanenko, V.A. (2002). *Stylistyka ekspresyvykh zasobiv ukrainskoi movy* [Stylistics of expressive means of the Ukrainian language]. Zaporizhzhia, 351 p. (in Ukrainian)
4. Rusanivskiy, V.M. (1988). *Struktura leksichnoi i hramatychnoi semantyky* [Structure of lexical and grammatical semantics]. Kyiv, 236 p. (in Ukrainian)
5. Rozental, D.E., & Telenkova, M.A. (2003). *Slovar trudnostej russkogo yazyka* [Dictionary of Russian difficulties]. Moskva, 832 p. (in Russian)
6. Baran, Ya.A. (1999). *Frazeologhiia u systemi movy* [Phraseology in the language system] (PhD Tesis). Kyiv, 32 p. (in Ukrainian)
7. Ahmanova, O.S. (1979). *Slovar lingvisticheskikh terminov* [Dictionary of linguistic terms]. Moskva, 1969. 607 p. (in Russian)

8. Grigorev, V. (1979). *Poetika slova* [Poetics of the word]. Moskva, 170 p. (in Russian)
9. Iermolenko, S. (2016). Metodyka navchannia leksyky ta frazeolohii na zasadakh lnhvodydaktychnoho pryntsyphu nastupnosti [Methods of teaching vocabulary and phraseology on the basis of the lingvodidactic principle of succession]. *Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University. Series: Pedagogy*, no. 2, pp. 103–109. (in Ukrainian) (in Ukrainian)
10. Bilonozhenko, V., & Hnatiuk, I. (1989). *Funktsionuvannia ta leksykohrafichna rozrobka ukrainskykh frazeolohizmiv* [Functioning and lexicographic development of Ukrainian phraseologisms]. Kyiv, 154 p. (in Ukrainian)
11. Hryhorash, A. (1998). Rozshyrennia skladu frazeolohichnykh odynyts yak zasib tvorchoho vykorystannia stalykh slovospoluchen [Expanding the composition of phraseological units as a means of creative use of constant phrases]. *Systema i struktura skhidnoslovianskykh mov: mizhkaf. zb. nauk. pr.* Kyiv, pp. 60–64. (in Ukrainian)
12. Molotkov, A.I. (1977). *Osnovy frazeologii russkogo yazyka* [Fundamentals of Russian language phraseology]. Leningrad, 281 p. (in Russian)
13. Kozhin, A.N. (1982). *Stilistika hudozhestvennoj literatury* [Kozhin A. N. The style of fiction]. Moskva, 217 p. (in Russian)
14. Demskyi, M. (1972). Osoblyvosti funktsionuvannia ukrainskykh diieslivnykh frazeolohichnykh odynyts [Features of functioning of Ukrainian verbal phraseological units]. *Linguistics*, no 3, pp. 12–16. (in Ukrainian)
15. Chabanenko, V.A. (1984). *Osnovy movnoi ekspresii* [Basics of language expression]. Kyiv, 168 p. (in Ukrainian)
16. Uzhchenko, V.D., & Uzhchenko, D.V. (2007). *Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy: navch. posib.* [Phraseology of Contemporary Ukrainian]. Luhansk, pp. 238–262. (in Ukrainian)